

ИКОНОМИКА НА ЗНАНИЕТО ИЛИ КОГНИТИВЕН КАПИТАЛИЗЪМ

Събина Ракарова¹

Нов български университет

Резюме: в търсенето на отговор за коректността на употребата на понятието „икономика на знанието“ са разгледани трансформациите на мястото на знанието от етапа на промишления капитализъм в съвременния етап, което дава основание за лансиране на хипотезата за превръщането на капитализма в когнитивен. Разяснена е ролята на неоли-

бералната политика, която чрез институцията на интелектуалната собственост създава предпоставки за превръщането му в ограничен ресурс и изключване на потребителите от употребата му.

Ключови думи: икономика на знанието, когнитивен капитализъм, неолиберализъм, обществени блага, човешки капитал.

KNOWLEDGE ECONOMY OR COGNITIVE CAPITALISM

Sabina Rakarova

New Bulgarian university

Abstract: In looking for an answer to the correctness of the use of the concept of “knowledge economy”, the transformations of the place of knowledge from the stage of industrial capitalism to the present stage are considered. This justifies the launching of the hypothesis of transforming capitalism into cognitive. The role of the neoliberal policy is explained, which

through the intellectual property institution creates prerequisites for its transformation into a scarce resource and exclusion of the users from its use.

Keywords: knowledge economy, cognitive capitalism, neoliberalism, public goods, human capital.

¹ Професор, департамент „Икономика“, Нов български университет, email: srakarova@nbu.bg

От началото на новото столетие особено настойчиво се популяризира тезата за „икономика на знанието“ или „икономика, базираща се на знанието“. Свързаността на производството със знанието не е нещо ново. Тази връзка се проявява очевидно от времето, когато машините (науките и технологиите, въплътени в машините) започват широко да се използват в т.нар. промишлена революция и по-късно в т.нар. научна организация на труда на Тейлър.

Защо именно сега, а не по-рано се говори и пише за това с голяма сила? Ще потърсим отговор на този въпрос като съсредоточим разсъжденията в два взаимосвързани и взаимно обуславящи се концепта. Първо, очертавайки ролята на знанието и науката в съвременните условия като фактори на производството и икономическия растеж. Второ, очертавайки ролята на неолиберализма като „главно“ течение в икономическата наука за реалното подчиняване на науката на капитала.

Преди всичко трябва да се отбележи, че използването на понятието „**икономика на знанието**“ е опити на случващото се около нас да се придаде характер на „естествена закономерност“ извън контекста на капитализма. Понятието „**икономика**“ е абстракция, която представя производството извън неговите исторически форми и в тази връзка притежава минимална информативност. **Капитализмът**, по отношение на който сега се лансира определението „икономика на знанието“, е социална система за производство, която започва своето развитие върху частната собственост и свободния пазар в определен исторически момент (18 век) и историческо място (Европа). Анализът на капитализма като исторически обусловен начин на производство, характеризиращ се (според Маркс) с определено развитие на производителните сили и производствените отношения, изисква разглеждане на икономическите и институционалните аспекти на производството като неразделни.

Знанието като двигател на натрупването на капитала се фаворизира от научния позитивизъм от 19 в. и се вписва в проце-

са на възпроизводството. Според него то е предназначено да служи на производството и трябва да позволи постигането на контрол над природата с помощта на техниката и над човека с помощта на йерархията. В резултат на практика се реализира огромен ръст на производителността и доходите, но едновременно с това се очертава потенциална загуба на суверенитета на знанието и науката. В последните две столетия ролята на знанието бе сведена до наблюдение върху света и до използване на природата и човека за целите на производството.

В днешното капиталистическо общество знанието се е превърнало в производствен фактор не по-малко необходим от труда и капитала. По аналогия с машините знанието натрупва в себе си стойността на труда и на другите производствени фактори, необходими за неговото производство. След това то се влива в производството като управлява техниката, ръководи процесите, произвеждайки ползи за потребителите. Ако се вгледаме в производствения цикъл на промишления капитализъм, то трудът поражда знанието, а знанието на свой ред поражда стойност. В тази връзка за да нараства капиталът трябва да подчини не само живия труд, но и знанието, което той поражда и което внася в цикъла.

Според критическата теория на капитализма на Карл Маркс капитализмът дава мощен тласък на развитието на науките, но не само като абстрактни знания за природата, а като приложени в технологиите, което осигурява безпрецедентно развитие на производителните сили (Маркс, Енгелс, Соч. т. 46. ч. 2, с. 215). В началото на своето развитие капиталът реално подчинява труда, превръщайки го в стока, и превръща трудовия процес в „производство на стоки с помощта на стоки“, докато само формално подчинява трудовия процес в сферата на „производството на знания с помощта на знания“. Производството на знания остава извън непосредственото поле на капитала. Знанията се създават извън „фабриките“ и за това остават извън вниманието на Маркс. Критичният анализ на капитализма се базира на

разделението между науката и технологията. Знанията проникват в производството на стоките чрез технологията под формата на машини или въплътени в оръдията на производството. Знанията, свързани с технологичния прогрес, усложняват оръдията на производството и способстват за промяна в съотношението човек-природа.

Развитието на информационните и комуникационните технологии в последните петдесетина години създаде възможност знанията да се движат самостоятелно, отделно и от машината, и от работника. Разходите за възпроизводството на тези знания клонят към нулата. Знанията безусловно имат потребителна стойност за тези, които ги ползват, и за обществото, но не притежават както другите стоки базисната стойност на разходите, която да бъде основа за определяне на разменната им стойност. Разходите за производството на знание са твърде неопределени и принципно се различават от разходите за неговото възпроизводство. След създаването на първия „екземпляр“, необходимите разходи за създаването на следващите се стремят към нулата. За да се възползва от тази изгода съвременният корпоративен бизнес прилага нови стратегии за развитие – продажба именно на знания. В сферата на информатиката се преминава към разделяне на „хардуера“ от „софтуера“, съсредоточаване към „информационните услуги“. Подобни практики се наблюдават и във фармацевтичната индустрия, където стремежът е да се търгува със знанието за „принципа на действие“, а не с производените на базата на този принцип лекарства.

В последните десетилетия в рамките на критическата политическа икономика се лансира тезата за прехода на капитализма към **когнитивен капитализъм**. В този контекст понятието „когнитивен“ не трябва да се възприема в смисъла на когнитивните науки. Чрез това определение се подчертава ключовата роля, която знанието получава в този съвременен етап от развитието на капитализма.

Според изследвания и анализи (Corsani, Dieuaide, Moulier Boutang, Paulre, Vers-

elone, 2001, Lazzarato, 2004, Corsani, Moulier Boutang, 2004) на критическата школа в съвременните условия се наблюдава не само проблема с обособяването (no incorporation) на знанието от труда и капитала и превръщането му в самостоятелен фактор на производството. Когнитивният капитализъм произвежда не само и не главно стоки, а прониква в жизнената сфера на човечеството. Наблюдаваме постепенно обсебване от капитализма на възпроизводството на социалния и биологическия живот на хората. В рамките на когнитивната фаза на капитализма се извършва непосредствено подчиняване сферата на производството на знания на капитала. Това подчиняване е не само формално, защото производството на знания трябва да осигурява нарастване на стойността на капитала. Като последица от завладяването на знанието науката губи своята свобода и автономност. Лансира се идеята (Rajan, 2006), че сега трябва да говорим за „**био-техно наука**“, която разрушава границите между науката и политиката, науката и обществото, науката и културата. В основата на съвременния капитализъм са комуникационните и информационните технологии, биотехнологиите, генетичното инженерство, които помежду си създават различни хибридни форми.

Включването на знанието в капиталистическото производство като ресурс или производствен фактор става възможно благодарение на превръщането му в частна собственост. По своята природа знанието не представлява ограничен ресурс. Както отбелязахме по-горе, то има потребителна стойност, но тя не е обвързана с някаква базова стойност на разходи за производството (неопределени и клонящи към нула), която да стои в основата на определянето на неговата разменна стойност. Оказва се, че разменната стойност на знанието зависи на практика единствено от възможността изкуствено да се ограничи собственото му движение (обръщение).

Правото е на служба на капитализма и чрез институцията на частната собственост позволява постигането на монополи-

зация на знанието. С помощта на цял арсенал от механизми и инструменти – патенти, авторски права, лицензи, контракти и монополни методи – се ограничава възможността за копиране, подражаване, „преосмисляне“ на знания. Така стойността на знанието става резултат единствено от ограничения достъп до него, който се налага институционално или явно.

За превръщането на знанието в частна интелектуална собственост решаваща роля принадлежи на **неолиберализма**, който теоретично и като политика легитимира и осъществява обсебването на знанието и реалното му подчиняване на капитала.

Неолибералната политика, която започва активното си начало през 80-те години на миналия век, е не просто стремеж към отхвърляне на кейнсианството и възхваляване и връщане към свободния пазар. Според френския мислител Мишел Фуко (2004) неолиберализмът е много повече от свобода на пазара, това е „форма, при която обществото се управлява от икономиката“. В своите лекции от 1978/79 г. в Колеж дьо Франс той излага оригинална трактовка на историята на либералния дискурс от зараждането му в 18 век до 70-те години на 20 век. Либерализмът, твърди Фуко, е своеобразна техника за управление на поведението на хората в рамките на държавата и с помощта на държавни лостове. Кризата на кейнсианството през 70-те години дава възможност за разгръщане на либералните идеи и принципите на рационалността и рентабилността от сферата на икономиката към останалите сфери на обществения живот. Неолиберализмът представлява завой в либералното мислене от миналото. За разлика от класическия либерализъм, който се вълнува от решаването на проблема с утвърждаването на пазарното пространство в рамките на дадено политическо общество, неолиберализмът се занимава с въпроса как да реализира целокупната политическа власт според принципите на пазарната икономика Foucault (2004, с.324). Според Фуко новият момент в неолиберализма се състои в преразглеждането на „натуралистическия наивитет“, че пазарът въз-

никва самопроизволно и се подчинява на природните закони. Неолиберализмът твърди, че чистата конкуренция е цел и нейното постигане изисква „безкрайно активна“ политика. Моделът на чистата (съвършена) конкуренция, изграден на предположенията за атомистичност, хомогенност на продукцията, прозрачност на информацията, свободен достъп до пазара, свободно движение на производствените фактори, е призван да изпълнява преди всичко нормативна функция: позволява да се определят съответните действия от страна на правителството, за да може цялото общество да бъде подчинено на пазарния конкурентен модел. Фуко изтъква, че в крайна сметка не става дума за установяване на пазарно общество, а на общество, „подчинено на динамиката на конкуренцията... Става дума за превръщане на пазара, конкуренцията, и следователно, на предприятието в това, което може да се нарече формообразуваща сила на обществото“ Foucault, (2004, с. 151). Обществото трябва да бъде оформено по модела на предприятието. И така неолибералната политика получава не икономически, а по-скоро юридически характер.

Като следствие от налагането на неолибералните идеи и реализирането им като правителствена политика от началото на 70-те години в западните икономики започва пренареждане на връзките на икономиката с обществото. Постепенно областите на потреблението и колективното инвестиране (здравеопазване, култура, образование, информация, наука), в които правителството традиционно се намесва, се подчиняват на икономическата логика и рационалността на конкурентните пазари. Така обсебените дейности в сферата на здравеопазването, културата, информацията, научните изследвания застават в основата на когнитивния капитализъм.

Преди да се върнем на темата за мястото на знанието в съвременния социум се налага да припомним някои исторически факти. В 30-те години на миналия век от другата страна на Атлантическия океан започва промяна на сферата и предмета на

икономическия анализ. Лансира се идеята, че „икономиката е наука за човешкото поведение като отношение между целите и ограничените ресурси, които могат да бъдат използвани по различни взаимно изключващи се начини“ (Robbins, 1932). След като фокусът на икономическия анализ е преместен от процеса на производството и натрупването на капитала към рационалното поведение на човека, то полето на икономическата дейност се разпростира над всички социални и хуманитарни науки. На икономически анализ подлежи всяко човешко поведение независимо от сферата на проявление: семейството, майчинството, сексуалността, престъпността и т.н.

Като начало трудовата теория се превръща в теория за субективното поведение на работника (Schultz, 1961, Becker, 1964). Според неолибералните разбирания капиталът е нещо, което позволява получаването на доход, а цел на трудовата дейност на хората е получаване на доход, който е продукт на капитала. По тази причина трудът трябва да се превърне в капитал. Този капитал притежава две характерни особености. От една страна се състои от знания, способности и умения, а от друга, е неотделим от човека. Така възниква **теорията за човешкия капитал**, от която следва, че за да се повишава цената (дохода) на човешкия капитал на конкурентния пазар е необходимо да се повишава неговото качество. Рационалният човек прави своя индивидуален избор да инвестира в развитието на своя собствен „човешки капитал“. Фуко твърди, че хомо икономикус се превръща в „свой собствен предприемач“ в „обществото от предприятия“. Работникът е не само притежател на своята работна сила (уменията, които са определени от работодателя), която той „внося“ в производствения процес. В съвременните условия работникът се явява продукт на собственото си възпроизводство (самовъзпроизводство), който непрекъснато работи върху своето самосъздаване. За фирмата „нейният“ човешки капитал по същество е безплатен ресурс, външна даденост, която се е повила от само себе си и продължава да произвежда сама

себе си. Фирмите само „прихващат“ тази способност за самосъздаване и я насочват в необходимото направление.

В случая става дума за т.нар **живо знание**, което се състои от опита и навиците на отделния човек, на базата на което се изграждат професионалните компетенции, които съставят човешкия капитал на работниците. Личността се превръща в предприятие за самата себе си, сама разглежда себе си като работна сила, като постоянен капитал, който изисква непрекъснато възпроизводство, модернизация, разширение и утилизация. Вече никой не оказва върху нея външна принуда, тя се е превърнала в собствен производител, работодател и продавач. Така се поставя началото на постепенното изчезване на наемните отношения. Животът на човека е в мрежите на икономическите разчети и рентабилността.

Теорията за човешкия капитал горещо се прегръща от анализаторите на икономическия растеж на съвременния капитализъм. В средата на 60-те и началото на 70-те години на 20 век за анализ на икономическия растеж широко се използва модела на производствената функция. Той позволява количествено да се измери факторното влияние на количеството на труда и капитала върху темповете на растежа. Като разновидност на регресионните модели в състава на модела присъства т.нар. мащабен множител. От авторите по отношение на икономическата интерпретация на числената стойност на множителя се налага разбирането, че чрез множителя се отразява влиянието на т.нар. неидентифицирани фактори на растежа - качествените характеристики на труда и капитала и ефективността на управлението на дейностите. За да се повиши аналитичната и прогнозната стойност на модела по-късно той се динамизира, като в състава на уравнението се включва нов множител - експоненциална степенна функция. Степният показател се тълкува като темп на технологичния процес, разбран като развитие и практическо приложение на науката и технологиите в рамките на анализирания период. В своите изследвания теоретиците на

ендогенния икономически растеж ясно осъзнават необходимостта от намеса на държавата в „капитализацията на аз-а“. За да се противодейства на възможността за нерационален избор при използване на времето на индивида във връзка с получаване на необходимото образование, се препоръчва предприемането на мерки, които да стимулират и насочват образователния процес. В унисон с теориите на американския неолиберализъм на практика образователната система се съобразява с икономиката и се оценява на базата на критериите за рентабилност. Според Фуко (2004) управлението на поведението в случая се проявява като ориентиране на образованието към потребностите на пазара на труда. Човекът-капитал напълно се подчинява на логиката на предприятието и конкуренцията.

За разлика от живото знание, научно-техническите знания се поддават на формализация. **Формализираните знания** могат да бъдат отделени от живия им носител, да бъдат разпределяни и предадени за ползване. За превръщане на неинкорпорирането знание в производствен фактор неолибералната политика предлага изграждане на юридически механизми за защита на **интелектуалната собственост**. Както беше посочено по-горе знанието не отговаря на пазарната логика и неговата пазарна стойност е продукт на юридическата система и законите на правото. Видният изследовател на икономическия растеж К. Ароу (1972) в началото на 60-те години на миналия век отбелязва, че е трудно в икономическата наука да се включат изобретенията. Защото по същество става дума за ресурс, който е „неделим“, „неприсвоим“ от някого, изключвайки всички останали от потреблението или пред нас е едно **обществено благо**.

Знанията и изобретенията радикално се различават от частните блага. Невъзможността отделния потребител да „присвоява“ и да изключва всички останали от знанието означава, че знанието, усвоено от този, който го е получил, не го превръща в негова изключителна собственост и неговата полезност не намалява от използването му. Като

обществено благо знанието е неделимо и неприсвоимо (неизключващо) в потреблението. В пазарни условия частните блага, които са делими, в процеса на размяната попадат в ръцете на отделен участник, който извлича за себе си тяхната полезност и лишава (изключва) от това всички останали. Когато става дума за размяна на знания, отделният субект, който ги разпространява, не ги губи. Даже обратното, ценността на знанието нараства с нарастване на разпространението им и усвояването от другите.

Знанието може да бъде определено като **общ ресурс**, защото по-скоро е продукт от общуването между хората и не съществува без „предаване“ и „съобщаване“. По този начин знанието няма място сред ограничените ресурси и излиза извън логиката на пазара. И само външната намеса на правителството чрез режима на интелектуалната собственост може да създаде феномена на изключване и възпрепятстване на обществото и неговите членове от използването и разпространението на знанието.

В тази връзка известния френски интелектуалец Андре Горц заявява, че е абсурдно да говорим за „икономика на знанието“. Според него „икономиката на знанието“ е призвана да бъде икономика на обобществяването и отсъствието на пари; тя е пълна противоположност на икономиката. Именно тази форма на комунизъм тя по естествен начин получава в научната среда. „Стойността“ на знанието се измерва не с парите, а с интереса, който това знание предизвиква, с разпространението, което то получава. Следователно, в основата на капиталистическата икономика на знанието стои анти икономика, в която няма място за „стока-та“, „стокообмена“, „забогатяването“ (Gorz, 2006).

Заклучителни бележки

В последните десетилетия знанията се превърнаха в най-важната производствена сила. Това постави предизвикателства пред икономическата наука и изисква разработване на нова икономическа теория. Живото

знание – натрупаният опит и умения, способност за координация и коопериране, разсъдливост, способността за свързване на новото с наличното опитно знание представят същността на човешкия капитал. Проблемът е в това, че предварително не може да се определи и прогнозира по какъв начин и колко от това знание работникът ще внася в своя труд. Необходимо е самоотдаване, което мениджърите определят като „мотивация“. Работникът се превръща в „човек-предприятие“, който сам се грижи за образованието си, повишаването на квалификацията, самоосигуряването си и т.н. Формализираното знание може да бъде отделено от своя материален и човешки носител, практически безплатно да бъде размножено и без ограничения използвано. Колкото по-широко е разпространено, толкова по-голяма е неговата обществена ползност. Неговата разменна стойност се стреми към нулата. За това истинската икономика на знанието би бил комунизъмът на знанията, където стоквата размяна и паричните отношения отмират, защото са ненужни. По тази причина, за да бъдат продавани като стоки и използвани като капитал, знанията в рамките на капитализма трябва да се приватизират и да се ограничи достъпа да тях. Неолибералната доктрина ражда идеята и с помощта на правото реализира институцията „интелектуална частна собственост“. Така „когнитивният капитализъм“ може да бъде определен като системна криза на капитализма в съвременните условия.

Литература

Маркс К., Энгелс Ф. Соч. Т. 46. Ч. 2, с. 215.

Arrow K. 1962. *Economic welfare and allocations resources for inventions, The Rate and Direction of Activity: Economic and Social Factors*. Princeton University Press.

Corsani A., Dieuaide P., Moulier Boutang Y., Paulre B., Verselone C. 2001. *Le capitalisme cognitive comme sortie de la crise du capitalisme industriel: un programme de recherché, Aites du Forum de Régulation*. // Lazzarato M. 2004. *Les révolution du capitalisme. Les Empêcheurs de penser en rond*. // Corsani A., Moulier Boutang Y. 2004. *Capitalismo Cognitivo, propiedad intelectual y creasion colectiva*, Mapas.

Foucault, M. 2004. *Naissance de la biopolitique*. Cours au College de France 1978/1979. Gallimard.

Gorz A. 2005-2006. *L'écologie, une éthique de la libération*. *Ecorev*, № 21 (интервю).

Rajan, K. 2006. *Biocapital. The Constitution of Postgenomic Life*. Duke University Press.

Robbins, L. 1932. *Essay on the Nature and Significance of Economic Science*.

Schultz Th. 1960a. *Capital Formation by Education*. 1961b. *Investment in Human Capital*. // Becker G. 1964. *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*.